

ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Յայտնի քաղաքական գործիչ, Զօն Մօրլէյ, որ գուցէ աւելի ևս յայտնի է իր պատմական և քննադատական հետազոտութիւններով 18-որդ դարու Ֆրանսիական գրականութեան մասին, վերջին ժամանակները, բողոքելով այն ծայրայեղ իմպերիալիստական ուղղութիւն դէմ, որ քանի գնում աւելի տարածւում է Անգլիայում նոյն իսկ ազատամիտների շրջանում, հետացել էր քաղաքական ասպարիզից և կրկին անձնատուր եղել իր սիրած գրական պարապմունքներին: Երկու տարի սրանից առաջ նա հրատարակեց Վ. Գլադստօնի կենսագրութիւնը, իսկ այժմ լոյս է ընծայել Օլիվէր Կրօմվելլի կենսագրութիւնը: Հեղինակը իրան յատուկ խորութեամբ և ուշադրութեամբ ուսումնասիրել է անգլիական հասարակապետութեան մեծ «պրօտեկտօր»-ի կեանքը և գործունէութիւնը: «Review of Review» ամսագրի կարծիքով Մօրլէյի կենսագրական ուսումնասիրութիւնների շարքում (Վօլտէր, Ռուսսօ, Դիդրօ և Էնցիկլօպեդիստներ, Բօրկ, Գլադստօն և այլն) այս գրութեամբ ամենից յաջողութեամբ պէտք է համարել: Նիւթը իրան հարստութեամբ հեղինակին արժանի մի նիւթ է, և նա արժանաւոր կերպով օգտուել է այդ նիւթից: Կարլէյլը ինչպէս յայտնի է, հերոսացրել էր Կրօմվելլին, անուանելով նրան «ոյժի մարմնացում»: Զօն Մօրլէյը գտնում է, որ Կրօմվելլը առաջին խոշոր ներկայացուցիչն է այն իմպերիալիստական սիստէմի, որ այժմ սփռւում է ամբողջ Անգլիայում և գաղթականութիւնների մէջ: Այդ ցոյց տուեց Կրօմվելլը մանաւանդ իր վերաբերմունքով դէպի Իրլանդիան, որի պահանջները, զարմանալի չէ ի հարկէ, որ նա այն ժամանակ չէր ըմբռնում: Մօրլէյին գրաւում է Կրօմվելլը ոչ թէ որ և է իմպերիալիստական հակումների չնորհիւ, այլ իսկապէս իր կառավարչական ինստիւկտով և առաւել ևս նրանով, որ նա միշտ ընդունում էր բարոյական տարրը մարդկութեան կառավարութեան մէջ: Այս տեսակէտից գրութեամբ ներկայացնում է շատ հետաքրքրական կողմեր, մանաւանդ որ ժամանակակից

«մեծ մօրալիսառ», ինչպէս անուանում է Մօրլէյին «R. of R.»-ի քննադատը, այնպիսի թանկագին նիւթեր է տալիս մեծ պուրիտանական միապետի (Կրօմվելի) մասին, որոնք առաջին անգամն են լոյս տեսնում:

Ձ. Մօրլէյից ոչ պակաս յայտնի քաղաքական ասպարիզում, անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան պարագլուխ, լօրդ Բօգբէրի նոյնպէս անցեալ տարուայ վերջում հրապարակ եկաւ գրականութեան մէջ, հրապարակելով մի գիրք Նապօլէօն I-ի մասին. «Napoleon, the last phase» վերնագրով: Հեղինակը գլխաւորապէս նպատակ է դրել ուսումնասիրել Նապօլէօնի կեանքի վերջին շրջանը Ս. Հեղինէի կղզու վրայ, և դրա համար նա օգտուել է բազմաթիւ ժամանակակից անձանց վկայութիւններէ, մանաւանդ Գուրգօ անունով մի սպայի գրուածքից, որ միաժամանակ Նապօլէօնի հետ ապրում էր այդ կղզու վրայ և իր օրագրութեան մեծագոյն մասը նուիրել է Նապօլէօնին: Հիմնուելով այդ բոլոր աղբիւրների վրայ՝ լօրդ Բօգբէրին աշխատում է բնորոշել Նապօլէօնի գործունէութեան գլխաւոր կողմերը: Նապօլէօնին նա անուանում է «the scavenger of god», այսինքն «Աստուծոյ մաքրող» (իսկապէս այդ խօսքը նշանակում է «փոզոցները մաքրող», «սքրող»),—մի խօսք, որ փոքր ինչ անյարմար է, բայց ճիշտ բնորոշում է Նապօլէօնի գլխաւոր պաշտօնը, իբրեւ կառավարչի: «Յեղափոխական հրապարակը, ասում է Բօգբէրին, արդէն այրուել, սպառուել էր. Նապօլէօնը պէտք է սրբէր սառած լաւան, անցեալ աւերումներից մնացած կոյտերը, փոշին, մոխիրը և բոլոր հետքերը այն ընդհանուր քայքայման, որ ամենուրեք նկատուում էր: Ֆրանսիական կառավարութիւնը կարծես թաղուել էր խոր ճահճատ առուի մէջ, և Նապօլէօնը իր սրի ծայրով բարձրացրեց ու հանեց նրան այնտեղից: Բայց նա ոչ միայն «մաքրող» էր. նա էր և «հրեղէն մտրակ», յեղափոխութեան սուրը և ոգին, որ այցելում էր Եւրոպայի հին միապետութիւններին ու ասիայում էր նրանց կարգի բերել իրանց տները: Այս «գեմօնական» մարդը իր գործը կատարում էր կարծես մղուելով մի ինչ-որ այրող դեմի ներքին զրգմամբ: Նրա հանձարը բազմակողմանի էր: Նրա պատերազմական հանձարը, իբրեւ զինուորի, պատմութեան մէջ չը տեսնուած արդիւնքներ է տուել. իբրեւ վարչական անձ, նա վերահսկում էր իր ընդարձակ կառավարութեան մեքենայի իւրաքանչիւր անիւի և զսպանակի շարժումներին. լինէր դա մեծ, թէ փոքր, կարծես թէ դա նրա համար մի խաղալիկ էր... Պետութեան բոլոր ճիւղերում նա գիտէր ամեն ինչ, ղեկավարում էր ամեն ինչ, ոգևո-

բում էր ամեն ինչ: Նրա խելքը նման էր բազմաթիւ բաժիններով մի ընդարձակ պահարանի: Մի որ և է հարցի դէպքում նա բանում էր պահարանի այն բաժինը, որ վերաբերում էր դրան և փակում էր միւսները: Երբ նա ուզում էր քնել, փակում էր բոլորը: Նա յիշում էր ամեն ինչ, չէր մոռանում ոչ ոքի: Մեծ իբրև զինուոր, մեծ իբրև վարչական անձ, նա թերևս բոլորից բարձր էր իբրև օրէնսդիր: Այն ամենը, ինչ որ նա արել է, անցել են, բայց Code-ը (օրէնքների ժողովածուն) մնում է: Գերմարդկային այս ոյժը ամփոփուած էր մի մարմնի մէջ, որ աչքի էր ընկնում իր կատարեալ առողջութեամբ: Մէկ անգամ նա կուռում էր 5 օր միմեանց յետևից առանց աչքերը փակելու, և երբ յաղթութիւնը տարաւ՝ նա քնեց 36 ժամ անընդհատ: Նա կարծես ընդունակ չէր յոգնելու, և նրա մարտողութիւնը երբէք չէր խանգարուած: Առաջին անգամ, երբ նա դիմեց ատամնաբոյժին իր ատամը քաշելու համար—Ս. Հեղինէի կղզումն էր, և այն էլ, ինչպէս երևաց, իզուր տեղը: Նա ներկայ էր լինում որ և է խորհրդի 8 կամ 10 ժամ շարունակ, ղեկավարող մասնակցութիւն ունենալով բոլոր վէճերի մէջ էլ, մինչդեռ մի նիստերնեք մէկը միւսի յետևից քնում էին իրանց բազկաթոռների մէջ: «Լաւ է, պարոններ, սթափուեցէք, միայն 2 ժամն է դեռ ես, մնաք պէտք է վաստակենք այն դրամը, որ կառավարութիւնը մեզ վճարում է»: Նա պարապում էր 18 ժամ շարունակ առանց յոգնածութեան որ և է նշոյլի անգամ: Մենք բաւականանում ենք մէջ բերելով լօրդ Բօզբէրիի գրքից վերևի կտորը՝ Նապօլէօնի մասին և անցնում ենք միւս գրքերին:

Ամենքին յայտնի է, թէ Իբրան մեծ քաղաքական նշանակութիւն են տալիս անգլիացիները այն բոլոր խնդիրներին, որոնք այս կամ այն կերպ կապուած են Հնդկաստանի տիրապետութեան հետ: Նրանք շարունակ նոր և նոր հետազոտութիւններ են հրատարակում Հնդկաստանի հարևան երկրների և առհասարակ «հեռուոր» կոչուած Արևելքի քաղաքական կեանքի և պատմութեան մասին: Այդ երկիրների մէջ մեծ դեր է խաղում ի հարկէ Աֆգանիստանը, որին անգլիացիք միշտ նայել են իբրև պատուար Ռուսաստանի աշխարհակալական ձգտումների դէմ: Նորերումս Լօնդօնում լոյս է տեսել մի ընդարձակ հետազոտութիւն, 2 հատորով, Աֆղանիստանի էմիր Արդուր-Ռախմանի մասին. վերնագիրն է. «The life of Abdur Rahoman, Amir of Afganistan. Edited by Mir Munshi Sultan Mahmed Khan, of Christis College, Cambridge, secretary of state of Afganistan. Two vol.» Ինչպէս առաջաբանից երևում է, այդ գիրքն իսկապէս ինքնակենսագրութիւն է, որ մեծ մասամբ գրել է ինքը Էմիր

Արդուր-Ռախմանը, և որ տեղ-տեղ լրացրել է նրա պետութեան քարտուղար Միր Մունջի Սուլթան Մահամէդ Սանը, որ և իր հետ բեկել է այդ ձեռագիրը Լոնդոն և այնտեղ հրատարակել: Գըրուածքը մանրամասնօրէն պատկերացնում է ընթերցողների առաջ նախ՝ էմիրի կեանքը մինչև գահ բարձրանալը, և ապա նրա գործունէութիւնը այն օրից, երբ նա յաջորդում է գահի վրայ իր հօրը: Ներկայացնում է նրա լայն վերանորոգիչ հայեացքները, նրա քաղաքականութիւնը և նրա բռնած դիրքը Ռուսաստանի ու Անգլիայի վերաբերմամբ: Եթէ հաւատարմէ հեղինակին, էմիրը մի արտասովոր բարձր տաղանդների տէր անձնաւորութիւն է, որ դեռ 15 տարեկան հասակում, իբրև մի նահանգի կառավարիչ, հօր հակառակ ընթացք բռնելով՝ երկար ժամանակ ստիպուած էր անցկացնել հալածանքի և աքսորի մէջ, յետոյ կրկին ներուժն ստացաւ և ստանձնելով զօրքերի հրամանատարի պաշտօնը՝ բազմաթիւ նոր կարգեր հաստատեց զինուորական կազմակերպութեան մէջ, մտցնելով միևնոյն ժամանակ կատարելագործուած սիստէմի զէնք և թնդանօթ: Դրանից յետոյ նրա վիճակը կրկին փոխւում է մի առժամանակ և նա զրկւում է պաշտօններից մինչև իր հօր մահը, որից յետոյ միայն նա կարողացաւ ցոյց տալ իր բոլոր ընդունակութիւնները՝ թէ իբրև զինուոր, թէ իբրև կառավարիչ և թէ, որ ամենազլխաւորն է, իբրև քաղաքագէտ:

Քաղաքական բարդութիւնները, որ ահա մի քանի տարի է՝ առաջ են եկել Չինաստանում, առիթ տուեցին եւրոպացիներին աւելի ևս հետաքրքրուել չինական կեանքով և գրականութեամբ ընդհանրապէս: Անգլիացիք այս դէպքում էլ, պէտք է ասած, աշխատում են միւսներից առաջ գնալ իրանց հրատարակութիւններով: Չինական պատմութեան և գրականութեան վերաբերեալ Լոնդոնում անցեալ տարուայ վերջում դուրս եկան մի քանի գրքեր, որոնցից ամենից շատ աչքի է ընկնում մանաւանդ մէկը, որի վրայ մատնացոյց են անում բոլոր անգլիական մատենախօսական թերթերը, այն է՝ «A History of chinese literature. By Herbert A. Giles, Professor of chinese in the University of Cambridge». Այստեղ մենք ծանօթանում ենք չինաց գրականութեան ընդարձակ պատմութեան հետ սկսած ամենահին ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Նախ հեղինակը տալիս է համառոտ տեսութիւն Կոնֆուցիոսից առաջ գոյութիւն ունեցող գրականութեան մասին, — այդ առաջին շրջանը կոչւում է «Հինգ կլասիկների» շրջան, որ վերջանալով սկսւում է երկրորդ շրջանը — այն է Կոնֆուցիոսի և նրա յաջորդ քարոզիչ և փիլիսոփայ Մենցիոսի շրջանը, որ նոյնպէս կոչւում է «Չորս

գրքերի» չըջան: Ի. Giles-ի ասելով չինաց հին գրականութեան աղբիւրների մեզ հասնելը մի բախտաւոր պատահմունք է միայն, որովհետեւ 213 թ. Քրիստոսից առաջ «մեծ կայսրը», որ հինից Յին հարստութիւնը և կառուցեց Չինաստանի մեծ պալատը, հրամայեց այրել բոլոր գրքերը, որոնք նրա ձեռքն ընկան: Անկասկած հին գրականութեան շատ գրուածքներ դրան զոհ գնացին, բայց գրասէրների ջանքերով բաւական ձեռագրեր ծածուկ պահուեցին զանազան տեղերում, և միայն շատ ուշ ժամանակներում կրկին վերականգնեցին հին հեղինակներին, բազմաթիւ մնացած ձեռագրերը: Աշխատելով գտնել աւելի յարմար նիւթ գրելու համար, քան բամբուկի կտորները և գրիչը, չինացիք հետզհետէ նորանոր նիւթեր գործ դրեցին. իսկ մեր ժամանակագրութեան I դարում հնարեցին թուղթը, որի նորհիւ գրական գործը մեծ քայլ արեց դէպի առաջ: X-րդ դարում չինացիք սկսեցին արդէն փայտէ աղիւսակների միջոցով գրքեր տպագրել, որ Սունգ հարստութեան ժամանակ ընդհանուր գործածութեան մէջ մտաւ:

Հին չըջանների հեղինակներից յետոյ Ի. Giles-ը անցնում է դէպի աւելի նոր ժամանակները: Նրա խօսքերով, «Չինաց գրականութեան ոսկէ չըջանները տեղի ունեցան Հան, Տանգ, և Սունգ հարստութիւնների միջոցին»: Հան հարստութեան (200 թ. Քր. առ.—200 Քր. յետոյ) փայլը ներկայացնում է Սու-մա-Շիէն, որ ստացել է «Հայր պատմութեան» տիտղոսը և որին համեմատում են յունաց Հերոդոտի հետ: Տանգ հարստութեան (600—900 թ. Քր. յետոյ) պարծանքն է Լի-Պո, «Չինաստանի ամենամեծ բանաստեղծը», և Սունգ հարստութեանը (900—1200 Քր. յետոյ)—Սու-մա-Կուանգ, «Պատմութեան Հայելի» գրքի հեղինակը: Լի-Պո-ի բանաստեղծութիւններից մի քանի ընտիր օրինակներ բերուած են գրքի մէջ, նրան հեղինակը համեմատում է յունաց Անակրէոն բանաստեղծի հետ: Նա մեռաւ գինարբեցութեան հետեանքից՝ վայր ընկնելով մակոյկից լճի մէջ այն ժամանակ, երբ աշխատում էր գրկել լուսնի ստուերը ջրի մէջ: 17-րդ դարու չինաց մի ուրիշ բանաստեղծ տարօրինակ միտք յղացաւ՝ չարադրել իր հրաժեշտի երգը, նստած իր գերեզմանի մէջ, և նմանօրինակ դէպք դժուար թէ պատահած լինի պատմութեան մէջ, նամանաւանդ, որ նա վերջացնելով իր բանաստեղծութիւնը, պառկեց և մեռաւ: Այդ բանաստեղծութեան մի կտորը մենք մէջ կը բերենք արձակ թարգմանութեամբ՝ հեղինակի մասին գոնէ թեթեւ գաղափար տալու համար:

«Ինձ սպասում է մշտնջենաւոր բնակարան,
Մի՞թէ ես պէտք է տատանուեմ գնալու,
Կամ կռուեմ էլի մի քանի ժամ
Այս աշխարհի անցողական կեանքի համար:
Մի բնակարան, որտեղ զէնքի շառաչին
Կրկին լսել երբէ՛ք ես չեմ կարողանալ:
Մի՞թէ ես պէտք է ջանամ սպրելու
Տանջանքների այս փշոտ աշխարհում:
Շուտով սառը քամին կը փչի իմ վրայ,
Եւ շքեղ լուսինը կը փայլի իմ գլխիս,
Երբ երկրի թանկագին քարերի հետ միացամ՝
Ես կը պառկեմ իմ վերջին անկողնում:
Իմ գրիչը և թանաքը կը դան ինձ հետ
Իմ ստորերկրեայ դամբանի ներսը,
Որպէս զի, երբ ես լայն աշխարհում ազատ միջոց ունենամ,
Կարողանամ քնարովս հոգիս մեղմացնել»:

H. Giles-ը տալիս է նոյնպէս բազմաթիւ տեղեկութիւններ չինական գրականութեան ուրիշ ճիւղերի մասին, ինչպէս վէպեր, թատերգութիւններ, առածներ և այլն: Նա չէ աշխատում որ և է համեմատութիւն անել 19-որդ դարու չինաց գրականութեան և աւելի հին ժամանակների գրականութեան մէջ. չէ էլ պնդում, որ գրական ընդհանուր մակերևոյթը ընկել է: Սակայն երբ մենք մտաբերում ենք, ասում է «Literature» շաբաթաթերթը, թէ ինչ իրէպներ ունեն իրանց աչքի առաջ չինական մատենագիրները, և թէ նրանց գեղեցկի ճաշակը պահանջում է մօտենալ հնագոյն իմաստունների ոճին և դադափարներին, այն ժամանակ դժուար չէ գալ այն եզրակացութեան, թէ գրականութիւնը Չինաստանում, ինչպէս և ամեն ինչը այնտեղ, դարերի ընթացքում կատարում է մի տեսակ «circulus vitiosus» (այսինքն պտտում է, կրկնում է առանց առաջ գնալու): Չինացիք անպայման ունեն գրական ճաշակ, մեծ սէր դէպի բնութիւնը և առողջ ու սրամիտ խելք. բայց նրանք արդէն վաղուց հասել են մատչելի կատարելութեան գագաթը: Նրանց մեծ գրողները անցեալումն են, իսկ մեծ մասը դրանցից շատ հեռաւոր անցեալում: Այն պայմանները, որոնց մէջ գործում է որ և է նոր հեղինակ, զրկում են նրան ամենայն հնարաւորութիւնից գերազանցել հին գրողներից, կամ նոյն-իսկ փորձել մի ինքնուրոյն գրուածք շարագրել»:

Վերոյիշեալ «Literature» թերթից մենք տեղեկանում ենք, որ պրոֆ. Կոնֆրիք, որ յայտնի է եկեղեցական պատմութեան մէջ արած իր բազմաթիւ հետազոտութիւններով, և որ երկար ժամանակ էջմիաճնում զբաղուել է հայոց հին ձեռագրերի ու սուսնասիրութեամբ, պատրաստում է և շուտով հրատարակելու

է մի գրուածք «Roman Catholicism as a factor in European Politics», այսինքն «Հռոմէական կաթոլիկութիւնը, իբրեւ գործօն եւրոպական քաղաքականութեան մէջ»: Նոյն պրօֆեսօրը երկու տարի առաջ հրատարակեց մի ընդարձակ գրուածք Դրէյֆուսի գործի մասին, որի մէջ նա աշխատում է բացի մասնաւորապէս Դրէյֆուսի գործից, շօշափել և ընդհանուր հարցը՝ կաթոլիկ հռոմէական եկեղեցու յարաբերութիւնների մասին դէպի նոր քաղաքական խնդիրները, և ակնյայտնի կերպով ցոյց է տալիս իր ծայրայեղ ատելութիւնը դէպի եզուիտները: Նոր սպասուող գիրքը երևի աւելի մանրամասն պատճառաբանուած հետազոտութիւն կը լինի նոյն ուղղութեամբ:

Յ. ՔՈԶԱՐԵԱՆՑ